

Szmadám György

Laudáció

Rátóti Zoltán akadémiai székfoglalójához (2014. szeptember 19.)

Kétféle színészt ismerek. Egyikük a maszkos ember, aki saját arcát eltakarva, képzeletbeli, vagy valódi álarcot vesz fel, majd szerepét eljátszva, leveszi azt. No persze ez azért nem ilyen egyszerű. Előfordulhat az is, hogy a maszk immár levehetetlenül összeforrt viselőjével, amint azt az Onibaba című film tragikus sorsú samurája óta tudjuk, de ezzel kapcsolatban eszembe jut az a nagyszerű magyar színész is, aki – mintegy balkézről – megteremtett egy kabaré – figurát, s ettől kezdve játszhatott ő bármiféle drámai hőst, szerepe nevetség tárgya lett, mert a nézők még mindig a kabaré – figurát látták benne.

A rutinos maszkos embernek – félreértés ne essék; a legtöbbjük zseniális színész – az a titka, hogy saját arca már szinte nincs is. Jankovics Marcell egyik – sajnos megvalósulatlan – animációsfilm-terve jut eszembe, amelyben Othello az öltözőben lemossa sminkjét, majd egy fénykép alapján felfesti magára az „igazi” arcát.

A másik színész típus nem álarcot vesz fel, hanem megéli a szerepeit. Egy másik sorsot vesz magára. Ezt az érzelmileg és szellemileg talán gyötrelmesebb, de messzebbre repítő utat járja Rátóti Zoltán is, aki így vall erről:

„Az a gyönyörű a színészetben, hogy egy élet alatt több életet élhetek meg.”

Ám ezek az egymástól olyannyira különböző életek – mint például Shylocké, Ádámé, vagy Peer Gynté – annyira más – és más lelki habitust igényelnek, illetve más – és más tapasztalatokat feltételeznek, hogy ezek váltásainak elviseléséhez hatalmas pszichikai állóképesség és állandó, intenzív szellemi munka kell. Utóbbiról egyébként meggyőződhetünk a Hamvas Béla műveiből, vagy éppen Hermann Hesse Assisi Ferencéből készült hangos könyveinek hallgatásakor is, amelyekben Rátóti Zoltán nem pusztán interpretálja a műveket, hanem finom disztinkcióival értelmezi is azokat. Az ő művészetét ugyanis mindenek előtt az intellektusa teszi hitelessé és sikeressé.

Pályáján végigtekintve egy töretlen ívet látunk, s csak ő, meg a jó Isten tudja, hogy ennek felépítése mennyi belső frusztrációval, vívódással és szenvedéssel járt.

1979 és 1983 között végezte a Színház- és Filmművészeti Főiskolát. 1983 és 1989 között a József Attila Színházban, 1990/91-ben a Kaposvári Csiky Gergely Színházban, 1991 és 1996 között a Budapesti Kamaraszínházban játszott. 1996 és 2000 között szabadfoglalkozású művész, majd 2000 és 2002 között a Szolnoki Szigligeti Színház, 2004 és 2010 között pedig a Nemzeti Színház színésze volt.

Sokoldalúságát jelzi, hogy többek között játszotta Shakespeare A velencei kalmárjában Shylockot, a III. Richárdban a nemeslelkű Richmondot, Dosztojevszkij A félkegyelműjében Gányát, G. B. Shaw Pygmalionjában Henry Higginset, Madách Imre Ádámját, Sánta Ferenc Az ötödik pecsét című darabjában azt a Civilruhást, akit korábban Latinovits Zoltán alakított, Martin McDonagh

Vaknyugatjának alkoholista Wels atyáját, de volt ő Bertolt Brecht Koldusoperájának Bicska Maxija is, s A három testőr Afrikában című Rejtő Jenő filmadaptációban ő alakította Senki Alfonzot.

Rátóti Zoltán a 2010/11-es szezontól a kaposvári Csiky Gergely Színház igazgatója, és körülbelül három hete történt, hogy nyolc igen szavazattal, ellenszavazat nélkül, újabb öt évre kapott színházigazgatóként bizalmat.

Színházi, film- és televíziós szerepei mellett rendezőként, zenészként és énekesként is bemutatkozott, továbbá több CD és hangoskönyv fűződik a nevéhez.

Ennyit a száraz adatokról. De engem ennél sokkal jobban érdekelt, hogy miért adta e székfoglalónak a *Peer Gynt életei – az én életeim* címet. Az erre vonatkozó kérdésemre így válaszolt:

„Már a Főiskolára is ezzel a szereppel felvételiztem. Miért? Mert egyszerűen én voltam Peer Gynt. Engem is sokszor kinevettek a vágyaim, az álmodozásom miatt.”

De hát ki is Peer Gynt, ez a falujából elüldözött, kiközösített, több életet megélő, végső soron magányos vándor? Ki ez az erős, szilaj, csábító, felelőtlen, óvatlan, balga, bolondos, álmodozó, mihaszna hazudozó, ez a mégis rokonszenves antihős, aki így vall magáról:

„A gynti én – egy légió
vágy s kívánság, gyönyörhözó, -
a gynti én egy óceán
ötlet, igény és látomány,
minden, mit az én mellem érez,
s éltetve engem, gyntivé tesz.”
(Fordította: Áprily Lajos)

Szerb Antal szerint:

„Peer Gynt a mindennapi ember, aki nem tud önmaga lenni: amikor eljutna magához, minduntalan elébe áll a Nagy Böjgen [Áprily nagyszerű fordításában: a Görbe – Sz. Gy.] (talán a konvenciók, a társadalmi szabályok összessége), és kerülőutakra, megalkuvásokra kényszeríti.”

Ezen a ponton tisztelettel vitába szállnék az általam igen sokra becsült Szerb Antallal, mert semmiképpen nem lehet azt állítani, hogy Peer Gynt afféle akaratgyenge „mindennapi ember” lenne. Kétségtelen; megérinti a morális romlás, hisz szövetséget köt az alvilági erőket képviselő manókkal, Marokkóban rabszolga-kereskedőként megtapasztalja az arany, a haszon, a jólét mámorát, a könnyebb ellenállás irányába húzó csábításnak sem áll ellen, s önnön életét egy másik ember halála árán menti meg, de mégsem mondható akaratgyenge önámítónak, hisz vállalkozásaiban például sikeres, s „mindennapi embernek” aztán végképp nem nevezhetjük!

Peer Gynt sorsüldözött ember, és a sors maga a Görbe! Peer Gynt sorsa a bibliai tékozló fiú sorsa. Peer Gynt a tévutakon járó vándor. Ám vágyaiban és fantáziájában ott él a művész. Az a művész, akiben Rátóti Zoltán magára ismer.

Amikor végül Peer Gynt előtt a Gomböntő képében megjelenik a halál, ez a figyelemre méltó dialógus zajlik le közöttük:

„A Gomböntő: De kedves Peer, ez a hang nagyon heves,

Potomságért izgulni nem érdemes.

Úgysem voltál soha önmagad; -

mi van abban, ha a halál hívogat?

Peer Gynt: Én nem magam? Én? Ez a tréfa kemény!

Kiderül, hogy Peer Gynt más, nem is én!

Nem, Gomböntő, ez téves ítélet,

ha belém látnál, s látnád a vesémet,

csak Peert lelnéd ott is, soha mást,

sehol egyetlen idegen vonást.

A Gomböntő: Az nem lehet. Itt van ni, a rendeletemben:

menj s Peer Gyntöt nyomozd ki, de menten.

A hivatását nem töltötte be.

Selejt. Öntőkanálba vele.”

(Fordította: Áprily Lajos)

De mit is jelent az, hogy „önmagad”? Mit jelent az, hogy „én”?

Egy szúfi történet szerint egyszer egy ember odalépett a mecsetben imádkozó Abú Jazíd mesterhez, aki megkérdezte az illetőtől:

„Mit kívánsz?” Ő azt mondta: „Abú Jazídot keresem.” Erre Abú Jazíd így felelt: „Abú Jazídot? Hol van? Én is őt keresem!”

A filozófia, teológia és misztika e kérdésére egyfajta választ James Joyce vet oda, szinte mellékesen, Ulyssesének tagadhatatlanul különös kontextusában, hisz egyik főszereplője – Stephen Dedalus – részegen nyilatkoztatja ki egy bordélyházban. Ez így hangzik:

„Stephen (hirtelen fordulattal) Az, ami elment a világ legvégére, nehogy önmagán menjen keresztül. Isten, a Nap, Shakespeare, egy vigéc, ha a valón keresztülmegy, ezáltal magánvaló lesz. Egy pillanat. Egy másodperc. Frász abba a gramofonba ott lenn. Az a magánvaló, melyre maga is múlhatatlanul rendelt volt, hogy legyen. Ecco!”

Joyce ironikus, szarkasztikus, itt blaszfémiába burkolt stílusa mögött mindig rejtett utalások húzódnak meg, s ezért érdemes elgondolkodni ezen a néhány rövid, rejtélyesnek tűnő mondaton, mert

csodálatos pontossággal fogalmazza meg az önmagát kereső útjának lényegét, aki „elment a világ legvégére”, hogy „magánvalóvá” váljék.

A bibliai tékozló fiú útja ez, aki végül visszatér az Atyához.

Peer Gynt is így tér vissza Solvejg révén Atyjához:

„Peer Gynt: Oldd meg, ha tudod, nekem.

Hol éltem Isten – bélyeges énnel,
mi tartott s őrizett erejével?

Solvejg: Hitem, reményem s szeretetem.

Peer Gynt: (visszahökken)

Ó, hallgass el! Megtévesztők e szavak.

Lelkedben anyja vagy hát a fiunak!

Solvejg: Az anyja. S az apja ki? Aki bűnét látva,
az anyja könyörgésére megbocsátja.”

Solvejg alakja hát az út végén egybeolvad az anyáéval, sőt Szűz Máriáéval is, aki visszavezeti a fiút az Atyához, hasonlóan ahhoz, ahogyan az anyává lett Éva, Madách Imre Az ember tragédiájának végén, visszavezeti Ádámot az Atyához.

Ádámnak az útja elején még csak vágyai vannak, s szellemi érése csak akkor kezdődik el, amikor belép abba a körbe, amit az úgynevezett történelmi színek adott szerepei kijelölnek, és az út stációit bejárva felpróbálja azok maszkjait. Ő a vándor, akinek nincs semmije, csak küldetése, s aki úgy halad öntudatlanul a beavatás útján, mint az ember a vidámparki szellemvasúton, ahol új és még újabb szerepek és szituációk, élethelyzetek, életképek diorámái bukkannak fel előtte. De szó szerint is „szellemvasút” ez: az emberi szellem öntudatra ébredésének, a beavatásnak az útja, amelynek végén az ember lemond az „én”-ről is.

Erről beszél a Gomböntő, amikor Peer Gyntöt megvilágosítja:

„A Gomböntő: Az önmaga lenni: magunkat meghaladni.

De megzavarhat a szó homálya; tehát
így mondom: mint cégtábla mutatni
a Mestered célgondolatát.

Peer Gynt: S aki nem tudhatja meg sohasem,

Mi a Mester célja?

A Gomböntő: Megérzi a sejtő.”

(Fordította: Áprily Lajos)

Itt értettem meg Rátóti Zoltánt, hogy miért azonosul Peer Gynttel, aki állandó önvizsgálatra kényszeríti őt, hogy hát „sejtővé” tud-e válni...? Mert a tehetség és a szorgalom mellett talán ez a legfontosabb képessége egy művésznek.

De van még egy pont, ahol Peer Gyntben érzelmileg is magára ismerhet: az a megrendítő színjáték ez, amikor Peer Gynt zsinórt vet egy szék köré, pálcát vesz a kezébe, s haldokló anyja ágyának végébe ülve, ezzel a „száguldó szánnal” repíti Aasét Szent Péter elébe.

Igen! Amikor azt, aki szerette őt, „átmeséli” a túlvilágra, az már nem az álmodozó, a hazudozó Peer színjátéka, hanem több annál: varázslás, mágia. Olyasmi, aminek tétje élet és halál, mint ahogy – meggyőződésem szerint – a színészet Rátóti Zoltánnak is jóval több a maszkos játéknál.

Rátóti Zoltán úton járó vándornak tudja magát, mint ahogyan Ádám és Peer Gynt is az, s amely figurát a tarot kártya 0 jelű lapja bolondnak is nevez. Ne botránkozzunk meg ezen a kifejezésen, hiszen közismert, hogy milyen fontos szerepet játszik a bolond figurája a játékban! Ez a bolond a Fekete Péter, a tarokk skíze és a Jolly Joker, amelyeknek a szerepe kétértelmű, mivel egyszerre vannak a játék terén belül és kívül. Belül is vannak, hisz aktív elemként részt vesznek a játékban, ám kívül is, hiszen szerepük lényege a szabály megszegése.

Éppen így, a színházban a színészek egyszerre vannak ott is, meg nem is, hiszen a nézőtéren ülőkkel valójában nem ugyanabban a téridőben léteznek. Mert míg a nézők egyazon helyen töltenek el adott időtartamot, addig a színpad világa nem korlátozódik erre a helyre és időre, hiszen ott akár földrészeket is átugorhatnak, és évszázadokat is lepergethetnek a szereplők minden korlátozás nélkül.

Hamvas Béla az Arlequinben ezt írja:

„Arlequin ebben a paradoxonban él. A történeten kívül, vagyis annak középpontjában. Szokatlanul, vagy ami a paradox logika értelmében ugyanaz, minden elképzelhető sorsban egyszerre.”

Emlékezzünk csak Rátóti Zoltán fentebb idézett, akár ars poeticaként is számon tartható mondatára, miszerint a színészet jóvoltából több életet élhet meg!

Rátóti Zoltán intellektusa lehetővé teszi, hogy ne csak belülről élje meg „életeit”, de kívülről is láthassa önmagát. Azt, hogy hol tart az úton, s azt is, hogy annak minden stációját miként éli meg. Egyszerre színész és néző. Ez az, amit önkontrollnak hívnak, s ami olyasmi a színészetben, mint a kötélházi az egyensúlyérzék.

A szúfi misztikus – Nadzsm al-Dín Dája Rázi – két csoportba osztja azokat, akik „célba értek”: az egyiket a „vándorok” alkotják, a másikat pedig azok, akiket Isten eksztatikus állapotukban „magához rántott”. Ezt írja:

„A vándor az, aki fokozatosan halad át az egyes stációkon, s az épség és a romlás, mindazok a jó és rossz állapotok, amelyek az ösvényhez tartoznak, mind megmutatkoznak előttük, sőt bennük is. A vándor néha előrehalad az ösvényen, néha letér róla, úgyhogy tudatában van mind a helyes útnak, mind a helyes útról való letérésnek, s így lassan alkalmassá válik arra is, hogy másoknak mutassa az utat, azaz vezető lehessen.”

Jó utat Zoli!